

BARBARA ZBROJA
<https://orcid.org/3775-3086-7585-3615>
(Archiwum Narodowe w Krakowie)

HISTORIA RODZINY ETTINGERÓW, WŁAŚCICIELI ZAKŁADÓW FOTOGRAFICZNYCH „ERNA” I „JANINA” W KRAKOWIE ORAZ W RABCE W LATACH 1917–1943

Abstrakt

W artykule przedstawiono życie i działalność żydowskiej rodziny Ettingerów, prowadzącej znane zakłady fotograficzne w Krakowie i w Rabce. Było to małżeństwo Dawid i Ernestyna, w których ślady zawodowe poszli synowie: Samuel i Izidor. Wspomniano również małżeństwo Filipa (brata Dawida) i Bertę (siostrę Ernestyny) Ettingerów, fotografów działających w Rabce.

Dawid i Ernestyna Ettingerowie byli początkowo fotografami wędrownymi. Jako pierwsza przybyła do Krakowa w 1917 roku Ernestyna, Dawid zamieszkał tu dwa lata później. W 1918 roku Ernestyna otworzyła atelier „Erna”, a w 1927 roku zakład „Janina” cieszący się wśród mieszkańców Krakowa dużą popularnością. Ettingerowie prowadzili również działalność w Rabce, gdzie w 1924 roku uruchomili jedno z pierwszych całorocznych atelier, znane jako Foto Centrala „Janina”. W Rabce pracowali także Filip i Berta Ettingerowie, którzy prowadzili tam zakład Foto Film „Janina”.

Krakowskie zakłady fotograficzne rodziny Ettingerów zajmowały się regularną działalnością portretową, a oddziały rabczańskie głównie fotografią na wolnym powietrzu. Zachowała się po nich bogata spuścizna przechowywana w instytucjach archiwalnych i muzealnych oraz w licznych zbiorach prywatnych, niekojarzona dotychczas szerzej z konkretnymi rzemieślnikami. Artykuł przywraca pamięć o ważnej i cenionej rodzinie krakowskich i rabczańskich fotografów, których aktywność zawodowa została brutalnie przerwana wraz z wybuchem II wojny światowej, a później zapomniana. Omówiono w nim także wojenne i powojenne dzieje tych członków rodziny, którzy przeżyli Holokaust.

Słowa kluczowe: Ernestyna Ettinger, Dawid Ettinger (Edward Etowicz), Izidor Ettinger, Salomon Ettinger, Foto „Erna”, Foto Centrala „Janina” w Rabce, Zakład Fotografii Artystycznej „Janina” w Krakowie, Foto Film „Janina” w Rabce, Józef Kuczyński.

Stan badań

Krakowskie środowisko fotograficzne 1. połowy XX wieku jest nadal słabo rozpoznane i opisane, co wskazuje na istotną potrzebę szerszych badań. Zarówno działalność zakładów fotograficznych Ettingerów, jak i losy tej rodziny nie budziły do niedawna zainteresowania wśród badaczy zajmujących się historią fotografii oraz historyków interesujących się społeczeństwem żydowskim w mieście. Niektóre wątki związane z Ettingerami zostały zasygnalizowane po raz pierwszy na plenerowej wystawie zorganizowanej w 2021 roku przed nową siedzibą

Archiwum Narodowego w Krakowie¹. Zaprezentowano wówczas postać Ernestyny Ettinger będącej jedną z kilku kobiet wykonujących zawód fotografa w okresie międzywojennym w Krakowie. Pracowała wspólnie z mężem Dawidem Ettingerem. Jego osoba również nie jest szerzej znana, za wyjątkiem powojennej aktywności zawodowej, przedstawionej

¹ Wystawa *Za obiektywem. Krakowskie zakłady fotograficzne w pierwszej połowie XX wieku* w Archiwum Narodowym w Krakowie, prezentowana w okresie: 30 IX–6 XI 2021, przygotowana przez autorkę niniejszego artykułu.

w opracowaniu dotyczącym legnickich fotografów działających w tym mieście po II wojnie światowej².

Działalność fotograficzna rodziny Ettingerów została niedawno nakreślona przez autorkę niniejszego artykułu w publikacji *Za obiektywem. Krakowskie zakłady fotograficzne pierwszej połowy XX wieku*, w której poruszono jednak tylko niektóre aspekty z ich życia i pracy zawodowej³. Niniejszy tekst powstał w oparciu o źródła archiwalne i dotyczy mało znanych zagadnień związanych z krakowskimi zakładami fotograficznymi II RP. Wiele cennych informacji udzielili członkowie rodziny fotografów mieszkający w Izraelu i w Polsce⁴.

Genealogia rodziny

Dawid Ettinger urodził się 29 lutego 1888 roku w Złoczowie⁵. Po ukończeniu szkoły powszechnej rozpoczął naukę rzemiosła fotograficznego i pracował w różnych zakładach w swoim rodzinnym mieście (il. 1). Na przełomie XIX i XX wieku w Złoczowie nie było jednak wielu fotografów, w 1906 roku działali tam Tadeusz Jaworski, Jehuda Hersz Lerman i Czesława Stein⁶. Zachowane źródła archiwalne nie wspominają, w jakich konkretnie atelier Ettinger uczył się zawodu. Wiadomo, że 1913 roku otrzymał kartę przemysłową na prowadzenie własnego zakładu⁷.

Około 1907 roku Dawid Ettinger wziął ślub rytualny z Ernestyną Klar, urodzoną 14 grudnia 1886 roku w Zbarażu (il. 2, 3)⁸. Wkrótce wyszkołała się ona w zawodzie fotografa i pomagała mężowi w pracy. Już w 1910 roku wykonywała zawód foto-

² Edyta Łaborewicz, *Nadkaczawskie mikrohistorie, czyli sylwetki legnickich fotografów w świetle akt rzeźmiślniczych z lat 50. XX w.*, „Legnicki Almanach. Rocznik Historyczny”, T: 2, 2020, s. 249–268.

³ B. Zbroja, *Za obiektywem. Krakowskie zakłady fotograficzne pierwszej połowy XX wieku*, Kraków 2022, s. 33–35.

⁴ Za pomoc w nawiązaniu kontaktu z rodziną fotografów dziękuję p. Lili Haber, Przewodniczącej Związku Krakowian w Izraelu.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. Zabuzzańskich, Księga metrykalna urodzeń, t. 8, gm. Złoczów, pow. Złoczów, 1888.02–1891.12, sygn. 1/300/1543, Księga z r. 1888, akt 47.

⁶ *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi*, Lwów 1906, s. 382.

⁷ E. Łaborewicz, *Nadkaczawskie mikrohistorie*, op.cit., s. 256.

⁸ AGAD, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. zabuzzańskich, Księga metry-

1. Dawid Ettinger, 1935, ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/8/851, s. 291

2. Ernestyna Ettingerowa, prawdopodobnie 2. poowa lat czterdziestych XX wieku, własność Pawła Zasławskiego

3. Ernestyna i Dawid Ettingerowie, prawdopodobnie 2. połowa lat czterdziestych XX wieku, własność Pawła Zasławskiego

gra, co wiadomo z aktu urodzenia ich córki Heleny, w którym podano: „Ernestina Klar fotografistin”, czyli fotografistka⁹. Należy podkreślić, że informacja o zawodzie kobiety w dokumencie metrykalnym z tego okresu jest prawdziwą rzadkością. Taki zapis powstał prawdopodobnie na życzenie jej samej lub męża, wątpić należy, że dokonał go z własnej inicjatywy urzędnik, zapewne wyznawca judaizmu, odpowiedzialny za przygotowywanie metryk. Zapis ten wskazuje, że Ernestyna była nowoczesna i wywołana.

Dawid i Ernestyna zarejestrowali związek małżeński dopiero 19 października 1913 roku w Złoczowie, już po narodzinach trojga dzieci, które w metrykach urodzin zostały zapisane pod nazwiskiem panięńskim matki¹⁰.

kalna urodzeń, gm. Zbaraż, pow. Zbaraż, 1886, sygn. 1/300/1511, akt 216.

⁹ AGAD, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. Zabużańskich, Księga metrykalna urodzeń, t. 12, gm. Kamionka Strumiłowa, pow. Kamiona Strumiłowa, 1908–1912, sygn. 1/300/3077, Księga urodzin z r. 1910, akt 130, s. 249–250.

¹⁰ AGAD, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. Zabużańskich, Księga metrykalna ślubów, gm. Złoczów, pow. Złoczów, 1913, sygn. 1/300/1552, akt 17.

Przed I wojną światową Ettingerowie byli wędrownymi fotografami, co można stwierdzić na podstawie różnych miejsc urodzenia ich dzieci. Najstarszy syn fotografów Ozjasz, używający imienia Oskar, urodził się w Brodach 31 grudnia 1908 roku. Z wykształcenia był otolaryngologiem, absolwentem medycyny na Uniwersytecie Jagiellońskim, w 1937 roku odbył około trzymiesięczny staż na kursach lekarskich na Uniwersytecie Wiedeńskim oraz w tamtejszej klinice profesora Neumana¹¹. W dniu 5 grudnia 1937 roku zawarł w Krakowie związek małżeński z Heleną Blasbalg¹². W latach 1938–1939 mieszkał w Rabce, gdzie prowadził prywatną praktykę lekarską¹³.

¹¹ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Starostwo Grodzkie Krakowskie, wniosek paszportowy Oskara Ettingera, sygn. 29/218/469, s. 1–54; wniosek dowodowy Oskara Ettingera, sygn. 29/218/8/851, s. 279; „Nowiny Podhalańskie. Aktualne i niezależne czasopismo zdrojowskowskie i gospodarczo-społeczne”, 1938, nr 8, s. 3.

¹² ANK, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, sygn. 29/1472/2/679, akt 441, s. 121.

¹³ *Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji Okręgu Poczty i Telegrafów w Krakowie na 1939 r.*, Warszawa 1939, s. 173.

Kolejne dziecko Ettingerów, Helena, późniejsza absolwentka Państwowego Instytutu Dentystycznego w Warszawie, urodziła się 26 września 1910 roku w Kamionce Strumiłowej¹⁴. W dniu 17 listopada 1935 roku poślubiła w Rabce Maksymiliana Sesslera, a dwa lata później urodziła bliźniaczki: Krystynę Stefanię i Maryłę¹⁵. Przed wojną Sesslerowie mieszkali w Rabce, gdzie Helena pracowała we własnym gabinecie dentystycznym¹⁶.

Drugi syn Ettingerów, Samuel, fotograf od 1932 roku związany z rodzinnym atelier (il. 4), urodził się 29 czerwca 1912 roku w Jagielnicy. W dniu 17 listopada 1935 roku w Rabce ślubował Helenie Antoninie Dorthheimer, w tym samym dniu, kiedy za mąż wychodziła jego siostra Helena. W 1937 roku urodziła mu się córka Ewa¹⁷.

Czwarte dziecko Ernestyny i Dawida, Izydor, urodziło się w Złoczowie 5 października 1914 roku (il. 5)¹⁸. W 1934 roku rozpoczął on naukę rzemiosła fotograficznego pod okiem rodziców w ich zakładzie fotograficznym¹⁹.

Zarówno z aktu małżeństwa Oskara Ettingera z Heleną Blasbałg, jak i z dokumentów cechu fotografów w Krakowie wynika, że w 1937 roku mieszkał w Rabce ojciec Oskara, Dawid Ettinger²⁰. Poszukiwania śladów pracy tego fotografa w uzdrowisku zaowocowały dotarciem do informacji na temat innych osób także noszących nazwisko Ettinger, które były ściśle związane z branżą fotograficzną. Kluczowe w rozstrzygnięciu relacji między dwiema ro-

4. Samuel Ettinger, 1937, ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/8/851, s. 333

5. Izydor Ettinger, 1934, ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, sygn. 29/218/8/851, s. 267

¹⁴ AGAD, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. Zabużańskich, Księga metrykalna urodzeń, t. 12, gm. Kamionka Strumiłowa, pow. Kamiona Strumiłowa, 1908–1912, sygn. 1/300/3077, Księga urodzin z r. 1910, akt 130, s. 249–250.

¹⁵ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, księga urodzin Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie z r. 1937, sygn. 29/218/10.1/1221, akt 955 i 956, s. 319.

¹⁶ *Spis abonentów sieci telefonicznych*, loc. cit.

¹⁷ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, księga urodzin Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie z r. 1937, sygn. 29/218/10.1/1221, akt 292, s. 98.

¹⁸ AGAD, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. Zabużańskich, Księga metrykalna urodzeń, gm. Złoczów, pow. Złoczów, 1914–1915, sygn. 1/300/3275, Księga urodzin z r. 1914, akt 83.

¹⁹ Księga obrad Krakowskiego Cechu Fotografów z lat 1910–1937, protokół z posiedzenia zarządu cechu 8 XI 1934 r. – kopia księgi w zbiorach autorki.

²⁰ ANK, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, sygn. 29/1472/2/679, akt 441, s. 121; ANK, Akta miasta Krakowa, Konwoluty, Akta Cechu Fotografów dotyczące statutów organizacji sygn. 29/33/Kr 8179, s. nlb., (dokument z 10 listopada 1937 r.).

dzinami Ettinger okazały się akta metrykalne²¹: Dawid Ettinger miał starszego brata Filipa, właściwie Frojma Fischela urodzonego 3 stycznia 1886 roku w Złoczowie²². Filip również był fotografem, który poślubił Bertę Klar, urodzoną 13 września 1888 roku w miejscowości Skałat²³. Ta była siostrą Ernestyny i również zajmowała się rzemiosłem fotograficznym. Filip i Berta mieli dwóch synów: Michała urodzonego 10 lipca 1913 roku w Czortkowie²⁴ oraz Henryka urodzonego 2 grudnia 1920 roku w Tarnopolu²⁵.

Działalność w Krakowie

Pierwsza przyjechała do Krakowa z Wadowic Ernestyna z czworgiem dzieci. Z zachowanych dokumentów wynika, że 4 października 1917 roku wprowadziła się do kamienicy przy ulicy Brzozowej 14²⁶. Dawid Ettinger dołączył do rodziny dopiero 11 kwietnia 1919 roku²⁷. Pod Wawel przybył ze Lwowa²⁸. Na potrzeby spisu ludności przeprowadzonego w 1921 roku Ettingerowie zeznali, że mieszkają w Krakowie od roku 1917, co było tylko częściowo zgodne z prawdą²⁹. W dniu 27 lutego 1923 roku przeprowadzili się na ulicę Lubomirskiego 43, gdzie mieszkali do wybuchu II wojny światowej³⁰.

Wszystkie oficjalne, urzędowe dokumenty związane z działalnością fotograficzną Ettingerów zostały wystawione na Ernestynę, co jest wyjątkowe w porównaniu z innymi kobietami pracującymi wspólnie z mężami fotografami. Według nich Ettingerowa kierowała po kolei trzema zakładami

fotograficznymi w Krakowie i zakładem w Rabce. W dniu 23 września 1917 roku, a więc przed pierwszym oficjalnym zameldowaniem, zgłosiła w Izbie Handlowej i Przemysłowej zamiar wykonywania „przemysłu fotograficznego”, na co 6 lutego 1918 roku otrzymała pozwolenie³¹. Na pewno już w tym samym roku Ettingerowie należeli do lokalnego Cechu Fotografów. Najstarszym zachowanym śladem związanym z ich obecnością w organizacji jest zapis w księdze obrad cechu z 13 czerwca tego roku, wymieniający Ernestynę Ettingerową wśród osób przybyłych wówczas na walne zebranie³². Z protokołów posiedzeń Cechu Fotografów w Krakowie wynika, że w latach 1921–1928 na zebraniach organizacji wielokrotnie podważano zasadność wydania Ettingerom karty przemysłowej i żądano od nich przedstawienia potwierdzenia nauki, dyplomu czeladnika oraz świadectwa co najmniej trzyletniej pracy w charakterze czeladnika w rzemiośle fotograficznym, a także udowodnienia, że dokumenty te nie zostały sfałszowane³³. Co ciekawe, uprawnienia kwestionowali przede wszystkim inni żydowscy fotografowie: Wilhelm Kleinberg, Karol Matzner, Ignacy (Izaak) Pretzel czy Leon (Leiser) Sprung, a także Robert Ameisen, przez pewien czas najbardziej zaciekle przeciwnik Ettingerów. Prawdopodobnie chodziło o utrudnienie życia konkurencji czy nawet pozbycie się jej. Trzeba wspomnieć, że dla Karola Matznera Ettingerowie byli bezpośrednimi rywalami, gdyż fotograf ten prowadził od początku lat dwudziestych XX wieku atelier „Sztuka” przy ulicy Starowiślnej 22, czyli w bardzo bliskim sąsiedztwie pierwszego oraz trzeciego zakładu Ettingerów. W maju 1922 roku władze budowlane miasta zatwierdziły projekt nowego zakładu fotograficznego Matznera, który również miał się znajdować w pobliżu, bo przy ulicy Starowiślnej 25³⁴. Konflikt z Ettingerami definitywnie ucichł w 1929 roku, choć jego dokładne rozstrzygnięcie nie jest znane. Mogło to mieć związek z wyborem Dawida Ettingera na członka zarządu organizacji, do czego doszło

²¹ Za pomoc w odnalezieniu akt metrykalnych rodzin Ettingerów dziękuję p. Aronowi Halberstamowi.

²² AGAD, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. Zabuzzańskich, Księga metrykalna urodzeń, t. VII, gm. Złoczów, pow. Złoczów, 1884.02-1888.01, sygn. 1/300/1542, Księga urodzin z r. 1886, akt 6.

²³ AGAD, Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. Zabuzzańskich, Księga metrykalna urodzeń, gm. Skałat, pow. Skałat, 1888–1889, sygn. 1/300/1118, Księga urodzin z r. 1888, akt 153.

²⁴ ANK, Zarząd Miejski w Krakowie, Rejestr Poświadczeń i Uznanie Obywatelstwa Polskiego, sygn. 29/699/770, poz. 1128/48, s. 309.

²⁵ Ibidem, poz. 1084/48, s. 305

²⁶ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, karta meldunkowa E. Ettingerowej, sygn. 29/218/KM 116, s. 889.

²⁷ Ibidem, karta meldunkowa D. Ettingera, s. 885.

²⁸ Ibidem.

²⁹ ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/13, poz. 1532, s. 314–315.

³⁰ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, karta meldunkowa D. Ettingera, sygn. 29/218/KM 116, s. 886.

³¹ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Karty do katastru, sygn. 29/318/2.3/238, liczba bieżąca karty 544, s. 373–374.

³² Księga obrad Krakowskiego Cechu Fotografów z lat 1910–1937, protokół z walnego zebrania 13 VI 1918 r., op.cit.

³³ Ibidem, m.in. protokoły z posiedzenia wydziału 26 I 1921, 15 II 1921, walnego zebrania 10 V 1926, posiedzenia wydziału 18 V 1927, op.cit.

³⁴ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego (dalej ABM), sygn. 29/1410, ul. Starowiślna [Bohaterów Stalingradu] 25, f. 55.

podczas walnego zebrania cechu 25 kwietnia tego roku³⁵. W dniu 15 marca 1933 roku fotograf został wybrany na skarbnika cechu, co świadczy, że jego pozycja była już całkowicie ugruntowana, a przede wszystkim wiarygodna³⁶. Ponownie wybrano Dawida Ettingera na członka zarządu 27 lutego 1934 roku, a jego małżonkę powołano do Sądu Honorowego organizacji³⁷. Funkcję skarbnika Dawid Ettinger pełnił na pewno jeszcze w 1937 roku³⁸.

W pierwszej karcie przemysłowej Ernestyny Ettingerowej, wydanej 6 lutego 1918 roku, w rubryce odnoszącej się do adresu przedsiębiorstwa podano jedynie nazwę ulicy bez numeru nieruchomości. Była to ulica Wielopole na Wesołej³⁹. Zakład fotograficzny otrzymał nazwę „Erna”, będącą zdrobnieniem imienia właścicielki. Na pieczętkach odbijanych w tym okresie na rewersach fotografii widniały informacje: ERNA / KRAKÓW STAROWIŚLNA / PLAC WIELOPOLE (il. 6)⁴⁰. Atelier znajdowało się przy tak zwanych plantach Dietla, w bardzo popularnym wówczas miejscu spacerowym krakowian, zwłaszcza żydowskiego pochodzenia. Ta część ulicy była szersza od reszty założenia, a w pobliżu znajdował się niewielki drewniany, a co za tym idzie prowizoryczny, budynek służący Ettingerom za zakład fotograficzny⁴¹. Sugerując się dwiema nazwami ulic, można przypuszczać, że stał on na działce przy ulicy Starowiślnej 22, na której znajdowały się zabudowania po cyrku „Edison”. Co ważne, w dokumentacji archiwalnej dotyczącej tego miejsca wielokrotnie pojawia się określenie „przy placu

6. Pieczęć zakładu „Erna” przy tak zwanym placu Wielopole, 1925, własność autorki

Wielopole”⁴². Atelier „Erna” Ernestyny Ettinger pod adresem „Wielopole, planty Dietlowskie” odnotowano w księdze adresowej Krakowa wydanej na rok 1926⁴³. W tymże roku Ernestyna Ettinger zajmowała się kwestią zmiany lokalizacji zakładu. Już w styczniu koncesjonowany budowniczy Mieczysław Sarnecki przygotował projekt przeniesienia atelier na parcelę przy skrzyżowaniu ulic Lubicz i Pawiej⁴⁴. Jego plan, zawierający rzut i wygląd elewacji frontowej, jest jak dotychczas jedynym odnalezionym dokumentem, dzięki któremu wiemy, jak ten zakład wyglądał. Koncepcja Sarneckiego otrzymała akceptację władz budowlanych miasta 8 marca 1926 roku, prace budowlane ukończono 1 czerwca⁴⁵. Według warunków budowy wydanych przez pracowników Urzędu Budownictwa Miejskiego zakład fotograficzny miał zostać zdemontowany do końca 1927 roku⁴⁶. Nowa lokalizacja była dużo korzystniejsza od poprzedniej przede wszystkim ze względu na bliskie sąsiedztwo dworca głównego i duży ruch, jaki panował w okolicy. Portrety z zakładu Ettingerów były w tym okresie sygnowane na odwrociach pieczętką: FOTO „ERNA” KRAKÓW LUBICZ 1 (RÓG PAWIEJ) (il. 7)⁴⁷. Podany na pieczęcie adres: ul. Lubicz 1 był jednak niewłaściwy, miejsce bowiem, przy którym znajdowało się atelier, odnosiło się do parceli przy tej ulicy pod numerem 2. Trudno wyjaśnić tę pomyłkę, być może wynikała z faktu nieznajomości topografii miasta, wszak Ettingerowie mieszkali

³⁵ Księga obrad Krakowskiego Cechu Fotografów z lat 1910–1937, protokół z walnego zebrania 25 IV 1929 r., op.cit.

³⁶ Ibidem, protokół z konstytucyjnego Zarządu Cechu 15 III 1933 r., kopia księgi w zbiorach autorki.

³⁷ Ibidem, protokół z walnego zebrania 27 II 1934 r., kopia księgi w zbiorach autorki.

³⁸ ANK, Akta miasta Krakowa, Konwoluty: Akta Cechu Fotografów dotyczące statutów organizacji, sygn. 29/33/Kr 8179, s. nlb. (dokument z 10 listopada 1937 r.).

³⁹ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Kartę do katastru, sygn. 29/318/2.3/238, liczba bieżąca karty 544, s. 373.

⁴⁰ Fotografia w zbiorach autorki.

⁴¹ Informacji o budowie atelier lub adaptacji jakiegoś budynku na jego cele nie odnaleziono w księgach budowlanych z dzielnicy VI Wesoła, obejmującej wszystkie inwestycje przeprowadzone na jej terenie w latach 1913–1926, ANK, Akta miasta Krakowa, Księga Budowlana dz. VI z lat 1913–1924, sygn. 29/33/3.2.13/Kr 3976; ABM, Księga budowlana dz. VI z r. 1924, sygn. 29/1410, Księgi budowlane 23; Księga budowlana dz. VI z lat 1925–1931, sygn. 29/1410, Księgi budowlane 24.

⁴² ANK, Akta miasta Krakowa, Konwoluty, Zgromadzenia w cyrku „Edison” przy ul. Starowiślnej, sygn. 29/33/Kr 8679, b.n.s.

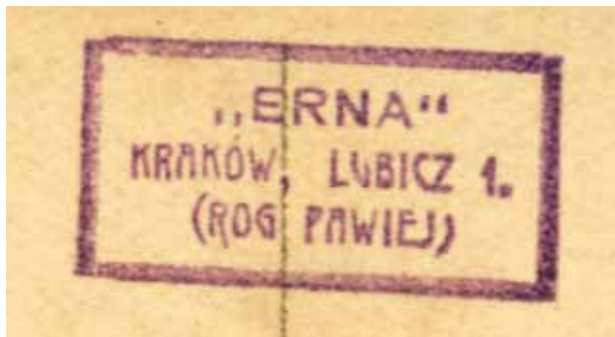
⁴³ *Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga Adresowa Miasta Krakowa 1926*, Kraków 1926, s. 23a.

⁴⁴ ANK, ABM, sygn. 29/1410, ul. Pawia 1, f. 668.

⁴⁵ Ibidem; ABM, Księga budowlana dz. VI z lat 1925–1931, sygn. 29/1410, Księgi budowlane 24, R. 1926, liczba budowy 12.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Fotografia w zbiorach autorki.

7. Pieczętka zakładu „Erna” przy ulicy Lubicz 2, ok. 1926, własność autorki

w Krakowie dopiero kilka lat. Prawdopodobnie ich zakład fotograficzny funkcjonował w tym miejscu do momentu otwarcia atelier przy ulicy Starowiślnej 21, co miało miejsce w maju 1927 roku.

Przez kilka lat pracy Ettingerom udało się znacznie wzbogacić na prowadzonej działalności, co zaowocowało między innymi otwarciem nowego atelier o znacznie wyższym standardzie niż dwa poprzednie. Podkreślić należy, że usługi fotograficzne świadczone w tamtym okresie były zajęciem intratnym i przynosiły właścicielom zakładów spore zyski. Atelier nazwano imieniem „Janina”, analogicznie jak atelier Foto Centrala „Janina” prowadzone przez Ettingerów w Rabce, którego działalność przedstawiono poniżej. Nowa nazwa, w przeciwieństwie do poprzedniej, była bardziej elegancka i uniwersalna, a co istotne nie kojarzyła się z żydowskim pochodzeniem właścicieli, co w tamtym czasie miało fundamentalne znaczenie, gdyż nie zrażało klientów o negatywnym nastawieniu do osób pochodzenia żydowskiego. Imię to było chętnie wykorzystywane w nazewnictwie zakładów fotograficznych, a najbardziej znanym przykładem było atelier „Janina” otwarte w Nowym Sączu w 1894 roku przez Alfreda Wierusza Silkiewicza, w XX wieku prowadzone przez rodzinę Stadników. Nowy zakład Ettingerów umieszczono w eleganckiej kamienicy przy ulicy Starowiślnej 21 na Stradomiu, należącej w tamtym okresie do Andrzeja Gulkowskiego. Na początku 1926 roku część parteru budynku po prawej stronie zaadaptowano na zakład fotograficzny Ettingerów⁴⁸. Podczas prac budowlanych powstało nowe wejście z ulicy, co miało istotne znaczenie dla pozyskiwania klientów. W drzwiach wejściowych zamontowano trawioną szybę z wygrawerowanym napisem: ZAKŁAD / ART. / FOTOGRAFJI, zachowaną do dziś (il. 8). Poniżej podano

⁴⁸ ANK, ABM, sygn. 29/1410, ul. Starowiślna [Bohaterów Stalingradu] 21, f. 54, pl. 20.

nazwę zakładu JANINA z przedstawieniem skomponowanym wokół litery „J” potraktowanej jako majuskuła. Obok niej, po lewej stronie umieszczono scenę z aniołkiem siedzącym na pilastrze hermowym i trzymającym altanowy aparat, a po prawej stronie globus, na którym zawarto dalszą część nazwy zakładu: „ANINA”. Poniżej dodano szarfę oraz paletę malarzką. Całość nawiązywała do litografii umieszczanych na rewersach fotografii z przełomu XIX i XX wieku. Szybę wykonano w krakowskim zakładzie Tadeusza Laszkiewicza prowadzącego przy ulicy Basztowej 9 „Pierwszą Krajową Pracownię Szyldów Napisów i Reklam Trawionych”⁴⁹. Przy wejściu do atelier umieszczono dużą witrynę, w której znajdowała się specjalna konstrukcja z drzewa mahoniowego służąca do prezentacji fotografii. Witryna była podświetlana w nocy, a zabezpieczała ją ażurowa krata sprowadzona z Czechosłowacji⁵⁰. We wnętrzu powstały jednolite meble i boazerie w kolorze mahoniowym ozdobione czarnym perełkowaniem. Niektóre z tych elementów – między innymi część boazerii z owalnym lustrem – przetrwały do naszych czasów. Zakład fotograficzny w tym miejscu funkcjonował od maja 1927 roku. Na wyrost był reklamowany jako „atelier fotografii wytwornej”⁵¹. O zmianie lokalizacji Ernestyna Ettingerowa powiadomiła Izbę Przemysłowo-Handlową w Krakowie dopiero 31 czerwca 1931 roku, a więc cztery lata po jego uruchomieniu⁵². W tym samym roku Dawid Ettinger złożył w Krakowie egzamin zawodowy i otrzymał z Izby Rzemieślniczej tytuł mistrza rzemiosła fotograficznego⁵³. Przed wojną, oprócz dwóch synów Ettingerów, w zakładzie kształcili się w zawodzie Ludwik Muzyk⁵⁴, Elias Ładny⁵⁵ oraz Julian Hilfstein⁵⁶. Za-

⁴⁹ W dolnej części szyby jest sygnowana: LASZKIEWICZ KRAKÓW.

⁵⁰ ANK, Sąd Grodzki w Krakowie, sygn. 29/446/24185 (sygn. sądowa II 4 CO 305/47) Akta sprawy o przywrócenie posiadania przedwojennego zakładu fotograficznego „Janina”, s. 35–36.

⁵¹ Plan Krakowa z Lasem Wolskim, 2 poł. lat trzydziestych XX w. w zbiorach autorki. Na jego odwrociu liczne reklamy, m.in. zakładu fotograficznego „Janina”.

⁵² ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Karty do katastru, sygn. 29/318/2.3/238, s. 375.

⁵³ E. Łaborewicz, *Nadkaczawskie mikrohistorie*, op. cit. s. 256.

⁵⁴ Księga obrad Krakowskiego Cechu Fotografów z lat 1910–1937, protokół z Wydziału Cechu 1 XII 1930 r., op. cit.

⁵⁵ Ibidem, protokół z posiedzenia zarządu cechu 10 I 1934 r.

⁵⁶ Ibidem, protokół z posiedzenia zarządu cechu 24 IX 1936 r.

8. Szyba z głównych drzwi wejściowych do atelier „Janina”, obecnie część wystroju kawiarni przy ulicy Starowiślniej 21. Fot. Anna Stankiewicz, 2022

kład funkcjonował do 1943 roku, jego wojenne losy przedstawiono poniżej, w części dotyczącej historii z czasów okupacji.

Działalność w Rabce

Z dokumentów Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie wynika, że w 1924 roku Ernestyna Ettinger otworzyła w Rabce atelier „Foto Centrala Janina”⁵⁷. Należy podkreślić, że posiadanie zakładu w miejscowości uzdrowskiej w tamtym okresie było bardzo intratne i wydaje się, że to rabczańska działalność fotografów mogła dać podwaliny do dalszego rozwoju rodzinnej firmy w Krakowie i w Rabce. Miejscowość słynęła z solanek jodowo-bromowych, których właściwości lecznicze przyciągały kuracjuszy, np. pod koniec czerwca 1928 roku biuro meldunkowe tamtejszej Komisji Zdrojowej odnotowało ponad cztery tysiące gości⁵⁸. Taka frekwencja musiała przekładać się na liczbę pamiątkowych fotografii wykonywanych przez Ettingerów.

Zakład fotograficzny rodziny Ettingerów w Rabce mógł działać wcześniej, a w 1924 roku dokonano jedynie jego oficjalnej rejestracji. Atelier znajdowało się w tak zwanych Bazarach pod nr 8 (il. 9). Był to duży parterowy budynek, mieszczący sklepy i punkty usługowe, zlokalizowany obok pijalni, w samym centrum uzdrowiska, a więc w miejscu ruchliwym, a przy tym idealnym dla prowadzenia zakładu. W 1934 roku działalność firmy poszerzono o sprzedaż przyborów fotograficznych⁵⁹. W „Foto Centrali Janina” działała także nowoczesnie urządzona pracownia fotograficzna dla klientów amatorów, którzy mogli na miejscu wywołać własne filmy fotograficzne. W 1936 roku, w reklamach zakładu fotograficznego podawano: „AMATORZY / Wszystko dla Was we / FOTO – CENTRALI JANINA / mistrz fotograficzny / RABKA-ZDRÓJ, BAZARY 8”⁶⁰. Zamieszczenie w anonsie „mistrz fotograficzny” łączyło się z okólnikiem Ministerstwa Handlu i Przemysłu w sprawie fotografowania aparatami Leica przez sezonowych, ulicznych „fotografów”, którzy mieli obowiązek oddawać filmy do wywołania i dalszej

⁵⁷ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Kartoteka firm, sygn. 29/318/2.4/422, s. 605.

⁵⁸ *Rozwój Krynicy i Rabki*, „Nowy Dziennik”, 1928, nr 164 z 20 VI, s. 7.

⁵⁹ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Kartoteka firm, sygn. 29/318/2.4/422, s. 609.

⁶⁰ „Nowiny Podhalańskie. Aktualne i niezależne czasopismo zdrojowskie i gospodarczo-społeczne”, 1936, nr 7, s. 5.

9. Rodzina Ettingerów przed zakładem fotograficznym „Foto Centrala Janina” w Rabce. Oskar Ettinger (trzeci od lewej), Samuel Ettinger (czwarty od lewej), Maksymilian Sessler (piąty od lewej), Izydor Ettinger (szósty od lewej), Helena Ettinger (siódma od lewej), Dawid Ettinger (dziewiąty od lewej) i Ernestyna Ettinger (dziesiąta od lewej), 1934, własność Pawła Zasławskiego

obróbki profesjonalistycznie⁶¹. W 1937 roku w rabczańskim atelier pracowały dwie osoby z rodziny, rok później już tylko jedna, zapewne Dawid Ettinger⁶².

Ze względu na duży ruch turystyczny panujący w miejscowości, Ettingerowie rozszerzyli działalność i otworzyli sklep galanterii wykwińskiej „Janina”⁶³. Znajdował się on w części atelier i działał już na pewno w 1934 roku⁶⁴. Jego oficjalne uruchomienie odnotowano w katastrze Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie dopiero 7 lutego 1937 roku. Firma Ernestyny Ettingerowej została poszerzona o „sprzedaż przyborów elektro i radiotechnicznych, z wyłączeniem aparatów radiowych, sprzedaż biżu-

terii sztucznej, wyrobów ze srebra i złota i zegarków”⁶⁵.

W uzdrowisku przy ulicy Orkana (obecnie nr 41) działał także zakład „Foto Film Janina Rabka-Zdrój” prowadzony przez Bertę i Filipa Ettingerów⁶⁶. Na temat tego atelier zachowało się niewiele informacji i nie wiadomo, kiedy dokładnie został uruchomiony. Nazwa „Janina” jednoznacznie sugeruje, że obydwa zakłady były ściśle połączone. Zarówno „Foto Centrala Janina”, jak i „Foto Film Janina Rabka-Zdrój” stanowiły jedne z pierwszych stałych, to znaczy działających przez cały rok, zakładów fotograficznych w uzdrowisku. W Rabce rodziny Ettingerów zajmowały się głównie fotografią uliczną, bardzo popularną wówczas w miejscowościach uzdrowiskowych i w dużych miastach. Miejscowość ta podzielona była na rewiry fotograficzne wynajmowane fotografom od dra Kazimierza Kadena, właściciela rabczańskiej

⁶¹ Księga obrad Krakowskiego Cechu Fotografów z lat 1910–1937, protokół z posiedzenia zarządu cechu 6 VI 1934 r., op.cit.

⁶² ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Kartoteka firm, sygn. 29/318/2.4/422, s. 610.

⁶³ „Nowiny Podhalańskie. Aktualne i niezależne czasopismo zdrojowiskowe i gospodarczo-społeczne”, 1936, nr 7, s. 6.

⁶⁴ *Spis Abonentów Sieci Telefonicznej Państwowej w Krakowie (dodatek do ogólnego „Spisu Abonentów Telefonicznych w Polsce” na rok 1934)*, Warszawa 1934, s. 120.

⁶⁵ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Karty do katastru, sygn. 29/318/2.3/363, potwierdzenie zgłoszenia przemysłu w Rabce, 13 II 1937 r., s. nlb.

⁶⁶ Podczas kwerendy w zespole archiwalnym: ANK, Akta gminy Rabka, Akta budowlane, sygn. 29/3054/87, 88, 89, 103, 137 i 138, nie odnaleziono projektu zakładu fotograficznego Ettingerów.

go uzdrowiska⁶⁷. Ettingerowie pracowali w ścisłym centrum Rabki i stanowili dużą konkurencję dla innych fotografów. Z całą pewnością można twierdzić, że mieli tam pozycję ważną, o ile nie dominującą.

Charakterystyka działalności fotograficznej

Wszystkie trzy krakowskie zakłady Ettingerów były popularnymi miejscami portretowania, na co niewątpliwie wpłynęła ich dobra lokalizacja związana z dużym ruchem ulicznym oraz umiarkowane ceny usług. Po dwóch pierwszych zachowało się niewiele zdjęć, które z całą pewnością możemy określić, jako portrety z atelier „Erna”. Fotografie te były sygnowane jedynie pieczęciami na odwrociach, przez co po wklejeniu do albumów fotograficznych traciły swoją proveniencję. Inaczej wyglądała kwestia zdjęć z atelier „Janina”. Te najstarsze były u dołu odręcznie sygnowane: Janina / Kraków. Później w tym samym miejscu pojawił się jasny, wywołany napis: „Janina”, „Janina / Kraków” lub taki sam tekst odbity suchą pieczęcią. Około 1937 roku jej formę zmieniono na ciekawszą, o wachlarzowym kształcie, nawiązującą do stylistyki art déco. Na odwrociach zdjęć z przełomu lat 20. i 30. często odbijano pieczętkę: „Atelier Janina / Kraków Starowiślna 21 / Filia Rabka Zdrój”. Ettingerowie specjalizowali się w portretach, nie były to jednak portrety artystyczne i nie odzwierciedlały indywidualnych, psychologicznych cech modela (il. 10, 11). W pierwszym okresie działalności zakładu „Erna” zdjęcia wykonywano na tle ozdobnych ekranów z namalowanymi wnętrzami (il. 12). Na portrecie kobiety z 1925 roku widoczne jest tło przedstawiające namalowany małą wprawną ręką architektoniczny cokół z wazonem na tle fragmentu ramy lustra lub obrazu (il. 13). Bogate, a nawet pretensjonalne detale malarskiej kompozycji kontrastują z formą prostego i skromnego kwietnika, na którym ustawiono wazon z kwiatami, który został niedbale osłonięty jasnym papierem i przewiązany sznurkiem. Detalem, który z pewnością nie powinien być znaleźć się w kadrze, jest część drewnianego krzesła widoczna na pierwszym planie po prawej stronie. W latach 30. XX wieku Ettingerowie rzadko stosowali tła, za wyjątkiem zdjęć komunijnych, a na indywidualne życzenia klientów kolorowali zdjęcia. Akcent kolorystyczny mógł dotyczyć tylko wybranych elementów, jak w zdjęciu komunijnym dziewczynki wykonanym w 1. połowie lat 30. XX wieku

⁶⁷ Katarzyna Ceklarz, *Historia rabczańskiej fotografii*: http://www.kulturowygosciniac.pl/gazeta_5.html, dostęp: 27.01.2022.

10. Kazimiera Graff. Fot. Atelier „Janina” przy ulicy Starowiślniej 21, 1928, własność autorki

(il. 14). Na tej fotografii kolorem zaakcentowano jedynie twarz portretowanej, wianek oraz trzymany przez nią kwiat. Eksperymentowanie z barwą przybierało też śmielszą formę w celu imitowania fotografii kolorowej, jak w portrecie z około 1940 roku (il. 15). W tym przypadku retusz zakrawa na kicz, lecz prawdopodobnie takie było oczekiwanie klientki. Zakład „Janina” był popularnym miejscem wykonywania fotografii ślubnych. Najczęściej były to ujęcia o przeciętnej kompozycji, na tle ciemnej kurtary, niewyróżniające się niczym szczególnym, jak portret ślubny Ewy Wełchacz z Marianem Grzesło z 1937 roku (il. 16). Nietypowym ujęciem tematu jest zdjęcie z około 1938 roku (il. 17). Przed sesją wykonano wysoki, trzystopniowy podest, tak aby móc w całości pokazać efektowną suknię z trenem panny młodej oraz jej katedralny welon. Imponująca kreacja kobiety jest adekwatna do stroju pana młodego – munduru galowego porucznika Wojska Polskiego, któremu szyku i elegancji dodaje szablą⁶⁸.

⁶⁸ Za identyfikację munduru dziękuję p. Grzegorzowi Małachowskiemu.

11. Portret mężczyzny. Fot. Atelier „Janina” przy ulicy Starowiślniej 21, 1934, własność autorki

Zupełnie wyjątkową i rzadką fotografią wykonaną przez kogoś z fotografów zakładu „Janina” w czerwcu 1929 roku jest zbiorowy portret przedstawiający maturzystów Żydowskiego Gimnazjum Koedukacyjnego w Krakowie wraz z gronem pedagogicznym (il. 18). Portret obejmuje czterdzieścioro jeden abiturientów i siedmiu profesorów siedzących w drugim rzędzie, od lewej to: Juliusz Feldhorn, Samuel Stendig, Hirsch Scherer, NN, Wolf Leib Barasch, Mojżesz Taffet i Emil Waldman⁶⁹. Prawdopodobnie Ettingerowie mieli więcej analogicznych zleceń z gimnazjum hebrajskiego i wykonywali je corocznie, mogli również współpracować z innymi żydowskimi szkołami w Krakowie. Takie praktyki były w mieście znane, np. Józef Kuczyński cyklicznie wykonywał tableau dla Gimnazjum Nowodworskiego, a Zygmunt Garzyński współpracował z Gimnazjami Sióstr Prezentek i Urszulanek.

⁶⁹ Za pomoc w identyfikacji nauczycieli gimnazjum dziękuję p. Nachumowi Manor.

12. Portret dziewczynki. Fot. Atelier „Erna” przy ulicy Lubicz 2, 1. połowa lat dwudziestych XX w., własność autorki

Inny charakter mają fotografie wykonywane w Rabce. Spuścizna po atelier Ettingerów z uzdrowiska obejmuje przede wszystkim zdjęcia wykonane w plenerze, tak zwane „zdjęcia uliczne”. Ettingerowie prawdopodobnie zatrudniali fotografów, którzy pracowali dla nich na wolnym powietrzu. Osoba działająca w terenie wykonywała przechodniom zdjęcie, po czym wręczała firmowy bloczek z odpowiednim numerem, który upoważniał do odbioru gotowego zdjęcia w zakładzie. Bloczki takie zawierały nazwę i adres zakładu wraz z informacją: „Przed chwilą dokonane zdjęcie Nr... może W.P. odebrać już jutro”⁷⁰. Ponadto zawierały informację o możliwości wysłania fotografii pocztą. Zdjęcia z Rabki to typowe pamiątkowe ujęcia z rodzinnych urlopów, wykonywane bez względu na porę roku (il. 19, 20). Te z zakładu Ernesty i Dawida sygnowano na awersie owalną sygnaturą z informacjami: „Foto Centrala Janina”, nazwą miejscowości i rokiem wykonania zdjęcia lub okrągłą sygnaturą

⁷⁰ Informacje z bloczka „Foto-Gen” Film Jana Jakubowskiego w Zakopanem, w zbiorach autorki.

13. Portret kobiety. Fot. Atelier „Erna” przy tak zwanym placu Wielopole, IX 1925, własność autorki

z nazwą „Janina” i nazwą miejscowości. Ich rodzeństwo stosowało również owalną sygnaturę, która zawierała nazwę miejscowości i rok, a na odwrocie fotografii najczęściej odbijano pieczętkę: „Foto Film Janina Rabka Zdrój”. Część zdjęć, zwłaszcza małego formatu ok. $6,5 \times 8,5$ cm, sygnowano tylko na odwrocie. Ettingerowie wykonywali także zdjęcia lokalnych willi i sanatoriów czy widoki uzdrowiska, które reprodukowano na kartach pocztowych. Część fotografii wykonywano aparatami à la *minute* lub małoobrazkowymi Leicami, będącymi najmniejszymi i najlżejszymi aparatami uniwersalnymi⁷¹. Biorąc pod uwagę panujący w uzdrowisku ruch turystyczny, długotrwałą działalność połączoną z szeroką ofertą usług, Ettingerowie musieli osiągać z wykonywanej działalności duże dochody. Dowodzi tego fakt inwestowania w nieruchomości w Krakowie. Rodzina fotografów była współwłaścicielem dwóch nowych

⁷¹ Monika Kozień, Zbigniew Chadaj, *Fotografie uliczni*, w: *Szkice do portretu*, red. Marta Miskowicz, Aneta Kopczacka, Monika Kozień, Kraków 2018, s. 212.

14. Portret komunijny, podkolorowany. Fot. Atelier „Janina” przy ulicy Starowiśnej 21, lata trzydzieste XX w., własność autorki

kamienic, których budową z ramienia rodziny zajmowała się Ernestyna Ettingerowa. Pierwszą z nich był dom czynszowy przy ulicy Syrokomli 17 wzniesiony w latach 1931–1932 według projektu Antoniego Dostala⁷², drugą elegancka modernistyczna kamienica w narożniku ul. Konarskiego 38 i Lea 11b, wybudowana w 1936 roku według projektu Juliusza Eintrachta⁷³. Ponadto Ettingerowie finansowali utrzymanie i edukację na poziomie wyższym dwojce swoich dzieci: syn Oskar studiował na uniwersytecie w czeskiej Pradze i Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, a córka Helena w Warszawie.

II wojna światowa i okres powojenny

Po wybuchu II wojny światowej Ernestyna i Dawid Ettingerowie wyjechali do Rabki, ale nie był to ostateczny cel podróży. Opuścili uzdrowisko jeszcze

⁷² ANK, ABM, sygn. 29/1410, ul. Syrokomli 17, f. 880a.

⁷³ ANK, ABM, sygn. 29/1410, ul. Konarskiego 38, f. 406.

15. Portret kobiety podkolorowany. Fot. Atelier „Janina” przy ulicy Starowiślnej 21, ok. 1940, własność autorki

we wrześniu 1939 roku wraz z córką Heleną Sessler i jej rodziną⁷⁴. Jak wielu innych Żydów, udali się na wschód Polski, a dokładnie do Złoczowa, małej ojczyzny Dawida. Po napaści Sowietów na Polskę 17 września 1939 roku jej wschodnie tereny znalazły się w granicach Związku Radzieckiego, co dla mieszkających tam Polaków oznaczało liczne represje. W lutym 1940 roku NKWD rozpoczęło pierwszą deportację obywateli II RP. W tym czasie wywieziono w głąb ZSRR około 140 tysięcy osób. Rodzina Ettingerów znalazła się w okolicach Ałdana w Jakucji, gdzie panowały nieludzkie warunki, głód, a zimą bardzo niskie temperatury. Moment zwrotny nastąpił wskutek zawarcia układu Sikorski-Majski w lipcu 1941 roku, na mocy którego nastąpiła amnestia polskich obywateli z terenu ZSRR i utworzono polskie siły zbrojne. W 1942 roku Maksymilian Sessler wstąpił w Taszkencie do Armii Andersa, jego

⁷⁴ Ernestyna Ettinger została wykreślona z rejestru mieszkańców Rabki 16 września 1939 r., ANK, Akta gminy Rabka, Rejestr osób opuszczających Rabkę (księga kontroli ruchu ludności), sygn. 29/3052/90, poz. 2647, s. 168–169.

żona Helena pracowała jako dentystka⁷⁵. Szczęśliwie wszyscy przebyli szlak bojowy z wojskiem i dokładnie 22 grudnia 1943 roku dotarli do Palestyny⁷⁶.

W Rabce pozostali Berta i Filip Ettingerowie. Ich zakład fotograficzny przy ulicy Orkana przeszedł w zarząd komisaryczny, a jego powiernikiem został 14 lutego 1940 roku Józef Cygan⁷⁷, a później, do 1947 roku, prowadziła go Maria Grabowska⁷⁸. Foto Centralę „Janina” w Bazarach objął Stanisław Grabowski, przedwojenny konkurent Ettingerów⁷⁹. Berta i Filip zostali zamordowani w 1942 roku, podczas jednej z masowych egzekucji przeprowadzanych przez załogę i kursantów niemieckiej Szkoły Dowódców Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa Generalnego Gubernatorstwa w Rabce, mieszczącej się w przedwojennym Gimnazjum Żeńskim Sanatoryjnym im. św. Tereski założonym przez Irenę Szczukę, zwanym powszechnie willą „Tereska”⁸⁰. Egzekucję wykonywano prawdopodobnie w czerwcu tego roku, co można wywnioskować na podstawie zapisu w Spisie ludności żydowskiej w powiecie nowotarskim, w którym przy Bercie i Filipie Ettingerach zamieszczono skrót „verst” pochodzący od „verstorben”, czyli zmarły, wraz z datą 25 czerwca 1942 roku⁸¹ Henryk i Michał, synowie Berty i Filipa Ettingerów, w czasie wojny byli więźniami obozu koncentracyjnego Płaszów w Krakowie, pracowali w Fabryce Emalii Oskara Schindlera, a następnie znaleźli się grupie ocalonych przez niego Żydów⁸².

⁷⁵ Wszystkie informacje o losach Ettingerów po wybuchu wojny pochodzą od rodziny fotografów.

⁷⁶ Israel State Archives, Mandatory Organizations Mandate Migration 2346/832 wniosek E. Ettinger; 2346/833 wniosek D. Ettingera; 2344/133 wniosek M. Sessler; 2345/025 wniosek H. Sessler.

⁷⁷ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Kartoteka firm, sygn. 29/318/2.4/422, s. 603–604.

⁷⁸ Katarzyna Ceklarsz, *Historia rabczańskiej fotografii: Władysław Tatar*, http://www.kulturowygosciniec.pl/gazeta_5.html, dostęp: 27.01.2022.

⁷⁹ Katarzyna Ceklarsz, *Historia rabczańskiej fotografii: Stanisław Grabowski*, https://www.kulturowygosciniec.pl/gazeta_8.html, dostęp: 28.01.2022.

⁸⁰ ANK, Dyrekcja Robót Publicznych, projekt Gimnazjum Żeńskiego Sanatoryjnego św. Tereski przy ul. Słonecznej w Rabce, sygn. 29/309/455.

⁸¹ ANK, Urząd Okręgu Kraków, Spis ludności żydowskiej z pow. Nowy Targ, sygn. 29/208/23, poz. 88 i 89, s. 311. Berta i Filip Ettingerowie zostali upamiętnieni wraz z innymi ofiarami masowych egzekucji na tablicy-pomniku znajdującej się na cmentarzu Miejscu Pamięci w lasku za tak zwaną willą „Tereska” przy ul. Słonecznej w Rabce.

⁸² https://ca.muzeumkrakowa.pl/wiezniowie/3757/henryk_ettinger; https://ca.muzeumkrakowa.pl/wiezniowie/3758/michal_ettinger, dostęp: 8.02.2022.

16. Portret ślubny Ewy Welchacz z Marianem Grzesło. Od lewej: Stefan Grzesło, Ewa Welchacz, Marian Grzesło, NN; w drugim rzędzie Antonina Grzesło, matka pana młodego. Fot. Atelier „Janina” przy ulicy Starowiślnej 21, 17 X 1937, własność autorki

17. Portret ślubny. Fot. Atelier „Janina” przy ulicy Starowiślnej 21, ok. 1937–1939, własność autorki

Oskar i Izydor Ettingerowie zostali u progu wojny zmobilizowani do Wojska Polskiego, co umożliwiło im przeżycie. Izydor służył w Królewskich Siłach Powietrznych (RAF) w dywizjonie 307 jako radiomechanik, prawdopodobnie od 1940 roku⁸³. Oskar został przydzielony do 2 Pułku Strzelców Podhalańskich, końca wojny doczekał w Rosji Sowieckiej.

W Krakowie pozostał Samuel Ettinger z żoną Heleną Antoniną i córką Ewą⁸⁴. Pracował w rodzinnym atelier, które jako przedsiębiorstwo żydowskie przeszło w komisaryczny zarząd. W dniu 3 stycznia 1940 roku jego kierownikiem został Georg Czyżyk, fotograf o ukraińskich korzeniach⁸⁵, a jesienią tego samego roku treuhänderem był Albert Grelewitz⁸⁶. W tym czasie zakład był bardzo popularnym miejscem wykonywania małoformatowych fotografii do podań o kenkarty przez krakowskich Żydów⁸⁷. Miało to związek z rozporządzeniem wydanym przez Niemców na pozostanie w mieście jedynie 15 tysięcy

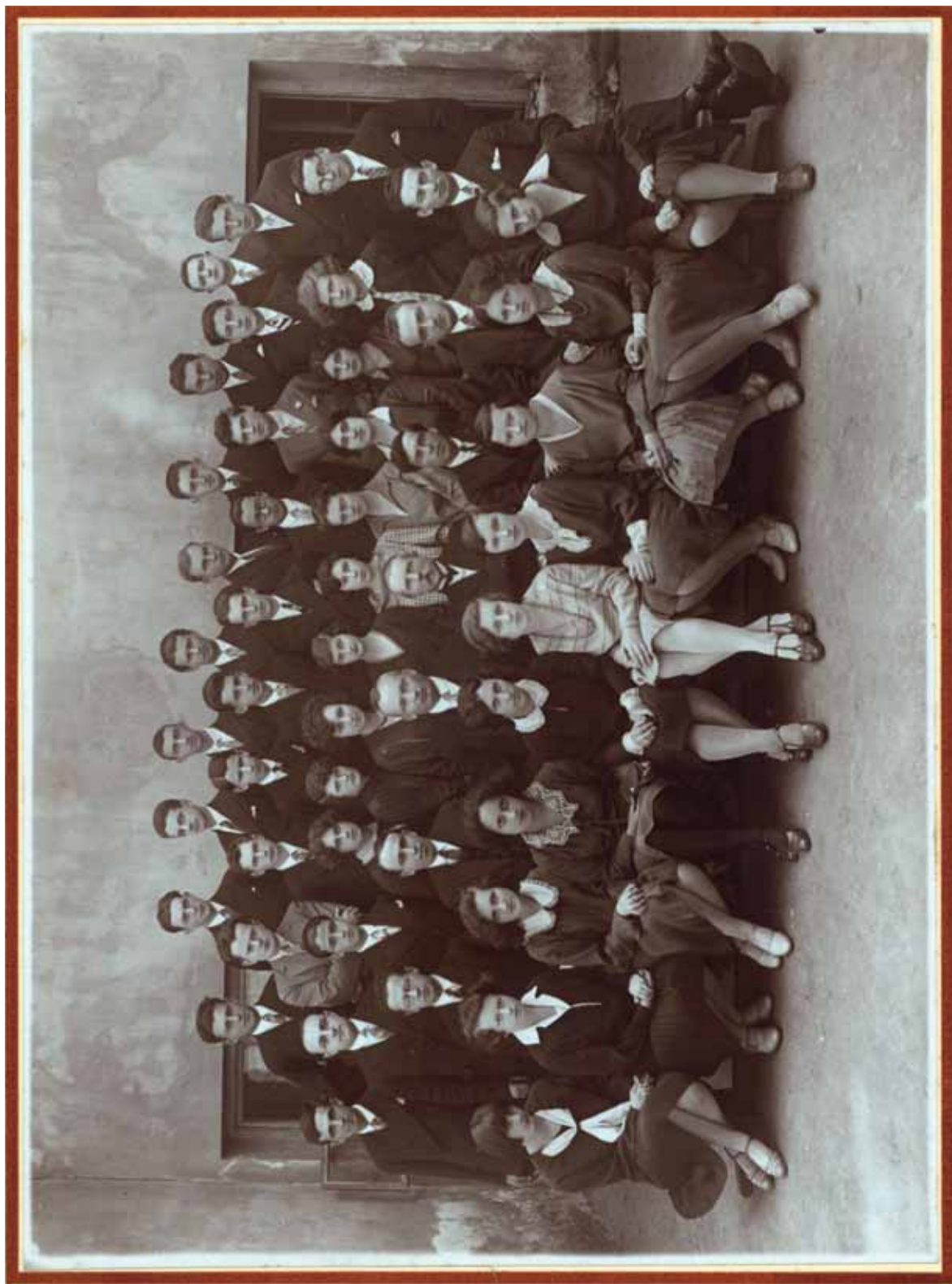
⁸³ <https://listakrzystka.pl/ettinger-izydor/>, dostęp: 28.12.2021.

⁸⁴ ANK, Akta miasta Krakowa (Starosta miasta Krakowa), sygn. 29/33/5.6.4/SMKr 471, s. 1202.

⁸⁵ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, Kartoteka firm, sygn. 29/318/2.4/422, s. 607.

⁸⁶ ANK, Akta miasta Krakowa (Starosta miasta Krakowa), sygn. 29/33/5.6.4/SMKr 471, s. 1220.

⁸⁷ Informacja od p. Krystyny Treibich, która jesienią 1941 r. wykonywała w zakładzie „Janina” zdjęcia do podań o kenkartę.

18. Abiturienti Żydowskiego Koedukacyjnego Gimnazjum Hebrajskiego wraz z gronem pedagogicznym. W drugim rzędzie od lewej profesorowie: Juliusz Feldhorn (polonista), Samuel Stendig (germanista), Hirsch Scherer (dyrektor), NN, Wolf Leib Barasch (filolog klasyczny), Mojżesz Taffet (matematyk) i Emil Waldman (chemik i fizyk). Fot. Atelier „Janina” przy ulicy Starowislniej 21 czerwca 1929, własność autorki

19. W parku Zdrojowym w Rabce. Fot. „Foto-Film Janina” w Rabce-Zdroju Berty i Filipa Ettingerów, 1930, własność autorki

20. Grupa osób przed Bazarami w Rabce. Fot. „Foto-Film Janina” w Rabce-Zdroju Berty i Filipa Ettingerów, 2 VII 1939, własność autorki

21. Nagrobki Ernestyny i Dawida Ettingerów na cmentarzu żydowskim w Legnicy. Fot. Barbara Zbroja, 2023

Żydów. Powołano specjalną Komisję Wyszędleńczą, która przystąpiła do kontroli ausweisów. Osoby, które ich nie posiadały, musiały natychmiast opuścić miasto, a pozostałe miały obowiązek zgłosić się najpóźniej do 8 listopada 1940 roku w Wydziale Wyszędleńczym przy ulicy Lubicz 4 po odpowiedni kwestionariusz. Wypełniony dokument wraz ze zdjęciem należało oddać do 15 listopada tego roku⁸⁸. Zakład fotograficzny „Janina” mógł w tym czasie obsłużyć od kilku do kilkunastu tysięcy Żydów przebywających w mieście. Pracowało w nim dziesięć osób, w tym trzy żydowskiego pochodzenia, a jedynym fotografem był Samuel Ettinger⁸⁹.

W dniu 6 lutego 1941 roku Samuel Ettinger zwrócił się do Izby Rzemieślniczej w Krakowie z prośbą o wpisanie go na listę kwalifikowanych żydowskich rękodzielników, co miało chronić przed wysiedleniem z Krakowa⁹⁰. Co ciekawe, na zachowanym dokumencie sfałszowano podpis Ernestyny Ettingerowej jako właścicielki atelier „Janina”. Pierwszy

nakaz wysiedlenia Ettingerów został wystawiony 14 lutego tego roku, z terminem na 27 lutego 1941 roku⁹¹. Wyszędlenie odroczone, ale już 26 lutego otrzymali nowy termin, który wyznaczono na 3 marca⁹². Jeszcze 24 lutego tego roku Albert Grelewitz, powołany przez Niemców kierownik atelier, skierował prośbę do Urzędu Wyszędleń o cofnięcie nakazu wysiedlenia, uzasadniając, że Samuel Ettinger jest w Krakowie jedynym specjalistą do wykonywania fotokopii dokumentów urzędowych oraz że wykonuje zdjęcia dla członków Wehrmachtu⁹³. Niemiecki powiernik informował także, że ogłoszenia w prasie dotyczące zatrudnienia w atelier aryjskiego zastępcy pozostały bezskuteczne⁹⁴. Wkrótce treuhänder wynajął atelier Józefowi Kuczyńskiemu, jednemu z najlepszych krakowskich fotografów portrecistów 1. połowy XX wieku, który prowadził zakład co najmniej do 1943 roku⁹⁵.

⁹¹ Ibidem, s. 1207 i 1208a.

⁹² Ibidem, s. 1165 i 1203.

⁹³ Ibidem, s. 1209.

⁹⁴ Ibidem,

⁹⁵ W latach 1907–1940 (?) Kuczyński prowadził elegancki zakład fotograficzny w Pałacu Spiskim w Rynku Głównym 34, który zamknął, ponieważ cały budynek przejęli Niemcy i umieszcili w nim siedzibę różnych urzędów.

⁸⁸ Katarzyna Zimmerer, *Kronika zamordowanego Świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017, s. 126–127.

⁸⁹ ANK, Akta miasta Krakowa (Starosta miasta Krakowa), sygn. 29/33/5.6.4/SMKr 471, s. 1220.

⁹⁰ Ibidem, s. 1215.

W dniu 3 marca 1941 roku Otto Wächter, niemiecki gubernator dystryktu krakowskiego, ogłosił dekret o utworzeniu w Krakowie „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej”, czyli getta, na które wyznaczono teren w Podgórzu. Obowiązkowe przesiedlenie do dzielnicy zamkniętej miało nastąpić najpóźniej do 20 marca⁹⁶. Nie są znane szczegóły związane z losami Samuela po zamknięciu krakowskiego getta, szczątkowe informacje pochodzą z powojennych zeznań świadków z postępowania o uznanie go za osobę nieżyjącą⁹⁷. Z akt sądowych wiadomo, że fotograf ukrywał się na aryjskich papierach i ciągle pracował w atelier „Janina”⁹⁸. Samuel miał semicki wygląd, a chcąc doglądać rodzinnego biznesu, z którym był najbardziej zżyty z całej rodziny, udawał Turka. W zakładzie tym był także zatrudniony jako buchalter Hans Berman (urzędnik bankowy, ur. 23 lipca 1892 r. w Mostarze), który również posiadał fałszywe dowody tożsamości. Niestety, nie zachowały się informacje, czy to właśnie w atelier „Janina” zajmowano się podrabianiem dokumentów i czy robiono to na szerszą skalę. Z relacji Heleny Berman, żony Hansa, wynika, że ona również dysponowała sfałszowanym dokumentem. Jej mąż był szantażowany i ktoś doniósł na niego Niemcom. Z powojennej relacji jego żony wiadomo, że otrzymał „list z wezwaniem do złożenia okupu w kwocie 4000 zł.”⁹⁹. W relacji tej czytamy: „mąż był zawikłany w aferę wyrabiania papierów tureckich”¹⁰⁰. W dniu 16 lutego 1943 roku do atelier przy ulicy Starowiślnej 21 wkroczyło gestapo „w celu aresztowania ob. Bermana (...) Przy sposobności legitymowania wszystkich pracowników zakładu aresztowano wówczas Samuela Ettingera, który posiadał fałszywe papiery obyw.[atela] tureckiego” oraz Helenę i Hansa Bermanów¹⁰¹. Aresztowanych przewieziono do siedziby policji Kripo (Kriminalpolizei) przy ulicy Szlak 40. Później Ettinger był przetrzymywany w więzieniu na Montelupich, a następnie wysłany do obozu koncentracyjnego Płaszów, gdzie wiosną 1943 roku został rozstrzelany. W 1958 roku Sąd Powiatowy dla miasta Krakowa w toku postępowania o uznanie go za zmarłego przyjął, że jego śmierć miała miejsce

⁹⁶ Katarzyna Zimmerer, *Kronika zamordowanego Świata*, op. cit., s. 170.

⁹⁷ ANK, Sąd Powiatowy dla miasta Krakowa, Sprawa uznania Samuela Ettingera za osobę zmarłą, sygn. 29/1227/II Ns. IV 208/57, s. 27–29.

⁹⁸ Ibidem, s. 27.

⁹⁹ Ibidem, s. 3.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 4.

¹⁰¹ Ibidem, s. 27, zeznanie Józefy Szewczyk pracującej w atelier „Janina” w latach 1927–1943.

30 kwietnia 1943 roku¹⁰². Z akt rozprawy wiadomo, że Helena Antonina zginęła w 1944 roku podczas powstania warszawskiego¹⁰³, natomiast Ewa Ettingerówna była ukrywana do końca wojny przez polską rodzinę.

Po wojnie, w pierwszej połowie 1946 roku, do Krakowa wrócił Oskar Ettinger. W czerwcu tegoż roku Urząd Wojewódzki w Krakowie zezwolił mu na zmianę rodowego nazwiska na Etowicz¹⁰⁴. Wkrótce wyjechał z nową tożsamością do Legnicy, gdzie już w grudniu tego roku pełnił obowiązki dyrektora Miejskiego Szpitala Zakaźnego¹⁰⁵. Oskar ściał z Palestyny całą swoją rodzinę i sfinansował jej podróż do Polski¹⁰⁶. Na początku maja 1947 roku, po dwóch latach pobytu w Palestynie, do Krakowa wrócili Ernestyna i Dawid Ettingerowie. Jako Europejczykom trudno im było odnaleźć się w ówczesnej Palestynie, ich prawdziwy dom i ojczyzna były w Polsce. Chcieli wrócić do przedwojennego zajęcia, a dwa zakłady fotograficzne w Krakowie i w Rabce miały im ułatwić życiowy start. Nie chodziło tylko o zakłady w sensie lokalowym, lecz również o profesjonalny i kosztowny sprzęt fotograficzny oraz inne dodatkowe wyposażenie, używane przez fotografów. W dniu 24 lipca 1947 roku Dawid zgłosił się do Zarządu Miejskiego i został odnotowany w Rejestrze Poświadczeń i Uznania Obywatelstwa Polskiego, potocznie nazywanym „Rejestr Ocalonych”¹⁰⁷. Śladem swojego syna Oskara zmienił nazwisko na Etowicz, Ernestyna natomiast pozostała przy dotychczasowym.

Wraz z Ernestyną i Dawidem do Krakowa wróciła także Helena Sessler z mężem Maksymilianem i córkami: Krystyną Stefanią oraz Marylą. Sesslerowie także zmienili nazwisko. Końca wojny doczekali także Henryk i Michał, synowie Berty i Filipa Ettingerów, którzy zostali uratowani przez

¹⁰² Ibidem, s. 7.

¹⁰³ Ibidem, s. 29.

¹⁰⁴ Informacja dotycząca zmiany nazwiska została odnotowana w jego akcie małżeństwa, ANK, Izraelicki Okręg Metrykalny w Krakowie, sygn. 29/1472/2/679, akt 441, s. 121.

¹⁰⁵ Informacja od p. Marka Żaka z Muzeum Miedzi w Legnicy.

¹⁰⁶ Przed wyjazdem do Polski cała rodzina mieszkała w Tel-Avivie, a dokładnie przy HaShomer 4. Israel State Archives, Mandatory Organizations Mandate Migration 2346/832 wniosek E. Ettinger; 2346/833 wniosek D. Ettingera; 2344/133 wniosek M. Sesslerera; 2345/025 wniosek H. Sessler.

¹⁰⁷ ANK, Zarząd Miejski w Krakowie, Rejestr Poświadczeń i Uznania Obywatelstwa Polskiego, sygn. 29/699/700, poz. 273/47, s. 28.

Oskara Schindlera. W 1948 roku mieszkali przy ulicy Dietla 62 w Krakowie. Urząd Wojewódzki w Krakowie dekretem z 4 października tego roku zezwolił im na zmianę nazwiska na Szczęsny¹⁰⁸. Do Polski nie wrócił z Anglii Izidor, który 28 stycznia 1950 roku nabył brytyjskie obywatelstwo¹⁰⁹. Wojnę na aryjskich papierach przeżyła Ewa Ettingerówna, córka Salomona i Heleny Antoniny, która po wojnie wyjechała do Anglii i została adoptowana przez stryja Izidora.

Po zamknięciu atelier przez Józefa Kuczyńskiego, przy ulicy Starowiśnej 21 mieścił się krótko skład budowlany Polskiego Towarzystwa Leśno-Budowlanego¹¹⁰. Po jego zamknięciu, 15 stycznia 1945 roku lokal jako mienie opuszczone otrzymała z przydziału Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego Jadwiga Winowska, która zaadaptowała go na cukiernię. W dniu 18 lipca 1947 roku do Sądu Grodzkiego w Krakowie wpłynął wniosek Ernestyny Ettinger o przywrócenie dawnego przedsiębiorstwa fotograficznego, a jej pełnomocnikiem był dr Dawid Schlang, specjalista w sprawach wojskowych. W pozwie zawarto szczegółowy opis dawnego wyposażenia atelier i wymieniono wszystkie zachowane urządzenia ruchome używane przez nową właścicielkę. Podczas trwania sprawy sądowej, 5 grudnia 1947 roku, przesłuchiowano świadków powołanych przez Ernestynę Ettingerową: męża Dawida, siostrzeńca Henryka Szczęsnego (Henryka Ettingera) i Józefę Szewczykową, pracującą w atelier „Janina” od 1 maja 1927 roku do 13 maja 1943 roku, kiedy została aresztowana przez gestapo¹¹¹. Jadwiga Winowska powołała na świadków robotników przeprowadzających remont i adaptację pomieszczenia na cukiernię. W toku sprawy ustalono, że część wyposażenia fotograficznego (aparaty i soczewki) przejął po jego likwidacji Józef Kuczyński, który zamierzał oddać go Ettingerom¹¹², natomiast w dochodzeniu Okręgowego Urzędu Likwidacyjnego

ustalono, że część wyposażenia przejęli Niemcy w 1941 roku¹¹³. Nie wiadomo, dlaczego Kuczyński nie został powołany na świadka, być może nie wyraził na to zgody. Pismem z datą 26 maja 1948 roku pełnomocnik Ernestyny Ettingerowej powiadomił Sąd Grodzki w Krakowie, że Winowska zrezygnowała z prowadzenia cukierni i wydzierżawiła ją Kazimierzowi Krzysztofowiczowi. Mimo bezsprzecznych dowodów na istnienie części wyposażenia zakładu fotograficznego w lokalu przy ulicy Starowiśnej 21, na które rodzina fotografów przeznaczyła przed wojną duże środki finansowe, a także mimo deklarowanej woli kontynuowania przedwojennej działalności, Sąd Grodzki w Krakowie na posiedzeniu 7 lipca 1948 roku oddalił wniosek Ettingerowej. W dniu 21 lipca tego roku do sądu wpłynęło zażalenie, ale sprawa nie znalazła pozytywnego finału dla fotografów – sąd na posiedzeniu 15 listopada 1948 roku zatwierdził zaskarżone postanowienie¹¹⁴. Wyrok sądu był tendencyjny. Dla Ettingerów strata lokalu, który przez szesnaście lat mieścił ich zakład fotograficzny, musiała być dotkliwa, tym bardziej że fotografowie nie otrzymali odszkodowania za pozostawione w dawnym atelier wyposażenie, którego wartość oszacowano w 1948 roku na kwotę 100 tysięcy złotych¹¹⁵. Według dra Wojciecha Rogowskiego, eksperta w Instytucie Narodowego Banku Polskiego, dziś byłaby to wartość około 54–58 tysięcy złotych¹¹⁶. Dla osób, które w wyniku działań wojennych straciły cały majątek, musiała to być spora strata, jak również bolesny, psychiczny cios.

Nie są znane kulisy postępowania dotyczącego przywrócenia atelier w Rabce, gdyż dokumentów z rozprawy (jeśli takowa się odbyła) nie odnaleziono podczas kwerendy w niekompletnie zachowanym zespole archiwalnym Sądu Grodzkiego w Nowym Targu, przechowywanym w Archiwum Narodowym w Krakowie¹¹⁷. Przez okres wojny oraz po jej zakończeniu zakład w Rabce przez jakiś czas prowadził

¹⁰⁸ ANK, Zarząd Miejski w Krakowie, Rejestr Poświadczeń i Uznanie Obywatelstwa Polskiego, sygn. 29/699/770, poz. 1084/48, s. 305; poz. 1128/48, s. 309.

¹⁰⁹ ANK, Starostwo Grodzkie Krakowskie, karta spisu przynależnych do Stoł. Król. miasta Krakowa rodziny Ettingerów, sygn. 29/218/9/1077, s. 645.

¹¹⁰ ANK, Sąd Grodzki w Krakowie, sygn. 29/446/24185 (sygn. sądowa II 4 CO 305/47) Akta sprawy o przywrócenie posiadania przedwojennego zakładu fotograficznego „Janina”, s. 42.

¹¹¹ Ibidem, s. 69–72. Dawid Ettinger ponownie złożył zeznania 19 stycznia 1948 r.

¹¹² Ibidem, s. 94.

¹¹³ ANK, Okręgowy Urząd Likwidacyjny w Krakowie, sygn. 29/1052/OUL 21, Zakład fotograficzny „Janina”, notatka urzędowa z 23 XII 1948, b.n.s.

¹¹⁴ ANK, Sąd Grodzki w Krakowie, sygn. 29/446/24185 (sygn. sądowa II 4 CO 305/47) Akta sprawy o przywrócenie posiadania przedwojennego zakładu fotograficznego „Janina”, s. 13.

¹¹⁵ Ibidem, s. 29.

¹¹⁶ Za dokonanie przeliczenia bardzo dziękuję p. Wojciechowi Rogowskiemu.

¹¹⁷ ANK, Sąd Grodzki w Nowym Targu, sygn. 29/3399/3174–3372; 3399–3623; 3975–4249; 4596–4712, podczas kwerendy sprawdzono akta spraw z lat 1947–1950.

Stanisław Grabowski¹¹⁸. Atelier w tym miejscu działało do likwidacji Bazarów, co miało miejsce w latach 70. XX wieku¹¹⁹.

Pod koniec procesu, w obliczu niekorzystnego rozwoju wydarzeń, Ettingerowie od kilku miesięcy nie mieszkali już w Krakowie. W konsekwencji okupacji niemieckiej nie mogli wrócić do przedwojennego mieszkania przy ulicy Lubomirskiego 43, stąd szansą dla nich okazał się Dolny Śląsk, gdzie trafiali nie tylko repatrianci ze wschodnich terenów wcielonych do Rosji Sowieckiej, ale też ludzie, którym udało się wrócić z wywózek z Syberii czy Kazachstanu, próbujący tutaj ułożyć sobie nowe życie. Podkreślić należy, że właśnie na Dolnym Śląsku odradzało się życie społeczności żydowskiej, której udało się przetrwać Holocaust, lecz z różnych przyczyn nie mogła powrócić do swoich domów. Dodatkowym istotnym motywem w przypadku Ettingerów była próba ukrycia pochodzenia żydowskiego w nowej rzeczywistości, co miało związek z tragicznymi doświadczeniami II wojny światowej. Wskazują na to jednoznacznie urzędowe zmiany nazwisk, o czym wspomniano wyżej. Na Dolny Śląsk, a dokładnie do Świdnicy przeprowadził się także pod koniec lat 40. XX wieku Henryk Szczęsny (Ettinger), który przy ulicy Nowotki 34–36 otworzył zakład fotograficzny¹²⁰. W mieście tym zamieszkał także jego brat Michał, który prowadził Koncesjonowane Przedsiębiorstwo Transportowe¹²¹. W 1948 roku Dawid i Ernestyna wyjechali do Legnicy, gdzie zamieszkali u swojego syna Oskara przy ulicy Wrocławskiej 7¹²². Przyjechała tu także ich córka Helena z rodziną. Dawid otrzymał nową kartę rzemieślniczą i rozpoczął pracę w „Foto-Studio”¹²³. Z zakładem tym związany był aż do jego likwidacji 30 września 1950 roku. W dniu 15 listopada tego roku wstąpił do Spółdzielni Fotograficznej „Fotografika”, „przekazując” do niej swój sprzęt. W spółdzielni pracował do końca 1954 roku. W czasie od-

wilży, 10 października 1956 roku, otrzymał nową kartę przemysłową na otwarcie własnego atelier, które uruchomił 15 lutego następnego roku przy ulicy Wrocławskiej 40. Jego współnikiem przez dwa miesiące był Mieczysław Szczepaniak, który już od 15 kwietnia rozpoczął samodzielną działalność¹²⁴. Ernestyna Ettingerowa nie wróciła do pracy w zawodzie, jej nazwiska nie wymieniają akta cechowe z tego okresu oraz „Księga Rzemiosła Polskiego”, obszerna publikacja wydana w 1949 roku, obejmująca wszystkie osoby zrzeszone w organizacjach cechowych w całej Polsce¹²⁵. Zmarła 14 grudnia 1956 roku, w dniu swoich urodzin i została pochowana na cmentarzu żydowskim w Legnicy. Na jej macewie wyryto Ettinger-Etowicz, pomimo, że jako jedyna z rodziny nie dokonała zmiany nazwiska. Jej mąż zmarł 16 listopada 1966 roku we Wrocławiu, pogrzeb odbył się 18 grudnia tego roku również na cmentarzu żydowskim w Legnicy (il. 21)¹²⁶.

Uwagi końcowe

Początki funkcjonowania zakładu Ettingerów były skromne i związane z prowadzeniem zakładu wędrownego. Gdy rodzina fotografów przyjechała do Krakowa, w mieście istniała spora konkurencja zawodowa. Pierwsze dwa zakłady „Erna” znajdowały się w prowizorycznych budynkach. Można sądzić, że do początkowego rozwoju przedsiębiorstwa przyczyniła się walenie ich filia w Rabce, gdzie ze względu na uzdrowiskowy charakter miejscowości był duży popyt na fotografie.

Na tle rodziny wyróżnia się Ernestyna Ettinger, jedna z nielicznych kobiet wykonujących zawód fotografa w Krakowie. Co ciekawe, wszystkie urzędowe dokumenty związane z prowadzeniem zakładów fotograficznych w Krakowie i w Rabce zostały wystawione właśnie na nią, a nie na Dawida Ettingera. To ona kierowała krakowskim atelier, podczas gdy jej małżonek okresowo przebywał w Rabce. Kwerenda przeprowadzona do wspomnianej w artykule książki *Za obiektywem. Krakowskie zakłady fotograficzne pierwszej połowy XX wieku* jednoznacznie wykazała, że nie ma zbyt wielu zachowanych źródeł o działalności kobiet fotografek, a jeżeli są wymienione w aktach, to najczęściej w kontekście uzyski-

¹¹⁸ *Rzemiosło woj. krakowskiego w okresie 1945–1948*, „Księga Rzemiosła Polskiego”, Łódź 1949, s. 145.

¹¹⁹ Katarzyna Ceklarsz, *Historia rabczańskiej fotografii: Stanisław Grabowski*, op.cit.

¹²⁰ *Rzemiosło woj. wrocławskiego w okresie 1945–1948*, „Księga Rzemiosła Polskiego”, op.cit., s. 696.

¹²¹ <http://www.mojemiasto.swidnica.pl/?p=11427>, dostęp: 2.01.2022.

¹²² ANK, Sąd Grodzki w Krakowie, sygn. 29/446/24185 (sygn. sądowa II 4 CO 305/47) Akta sprawy o przywrócenie posiadania przedwojennego zakładu fotograficznego „Janina”, s. 169.

¹²³ E. Łaborewicz, *Nadkaczawskie mikrohistorie*, op.cit., s. 267.

¹²⁴ Ibidem, s. 265.

¹²⁵ *Rzemiosło woj. wrocławskiego w okresie 1945–1948*, op.cit, s. 685.

¹²⁶ Informacja pochodząca z Żydowskiej Gminy Wyznawczej w Legnicy.

wania karty przemysłowej. O wielu z nich bardzo trudno jest znaleźć jakiegokolwiek dane¹²⁷.

Działalność fotograficzna rodziny Ettingerów w Krakowie odgrywała ważną rolę, a ich usługi fotograficzne cieszyły się powszechnym uznaniem, zwłaszcza wśród osób o mniejszych wymaganiach artystycznych i tych z mniej zasobnym portfelem.

Zajmowanie się rzemiosłem fotograficznym było popularne wśród Żydów i związane z wybieraniem wolnych profesji i zawodów rękodzielniczych. Za takimi wyborami przemawiały względy natury finansowej, ale również religijnej, gdyż nie wiązały się z ryzykiem ewentualnych nieporozumień z nieżydowskim pracodawcą, któremu obce były trady-

¹²⁷ Doskonałym przykładem jest Emilia Urbańczykówna, która w latach 1915–1939 prowadziła słynny zakład „Secesya” znajdujący się w Rynku Podgórskim nr 9.

cje kultywowane przez pracowników wyznających judaizm¹²⁸.

Jak wspomniano wyżej, prowadzenie zakładów fotograficznych przez Żydów było zjawiskiem popularnym, wielu z nich parało się fotografią w Krakowie już od połowy XIX wieku, między innymi Süssel, znany powszechnie jako Szymon Balicer, Ignacy Krieger czy Aleksander Landau. Zajmowanie się fotografią w tamtych czasach było również wyrazem ich emancypacji – idąc z duchem czasu, wybierali nowoczesny zawód, wypełniając tym samym pewną lukę w krakowskim rzemiośle. Można pokusić się o twierdzenie, że Ettingerowie byli jednymi z najpopularniejszych fotografów Krakowa w tamtym okresie, a rabczańskie zakłady właściwie zdominowały plenerową fotografię w uzdrowisku.

¹²⁸ Tomasz Gąsowski, *Żydzi krakowscy w latach 1796–1939*, „Krzysztofory”, T. 15: 1988, s. 22.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Niepublikowane (archiwalne)

Archiwum Główne Akt Dawnych, 1/300 Księgi metrykalne gmin wyznania mojżeszowego z terenów tzw. Zabuzzańskich:

- Księga metrykalna urodzeń, t. VII, gm. Złoczów, pow. Złoczów, 1884.02–1888.01, sygn. 1/300/1542;
- Księga metrykalna urodzeń, gm. Skałat, pow. Skałat, 1888–1889, sygn. 1/300/1118;
- Księga metrykalna urodzeń, t. 12, gm. Kamionka Strumiłowa, pow. Kamiona Strumiłowa, 1908–1912, sygn. 1/300/3077;
- Księga metrykalna urodzeń, gm. Złoczów, pow. Złoczów, 1914–1915, sygn. 1/300/3275;
- Księga metrykalna urodzeń, gm. Zbaraż, pow. Zbaraż, 1886, sygn. 1/300/1511;
- Księga metrykalna urodzeń, t. 8, gm. Złoczów, pow. Złoczów, 1888.02–1891.12, sygn. 1/300/1543;
- Księga metrykalna ślubów, gm. Złoczów, pow. Złoczów, 1913, sygn. 1/300/1552.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

– 29/33 Akta miasta Krakowa:

Konwoluty, Akta Cechu Fotografów dotyczące statutów organizacji, sygn. 29/33/Kr 8179,

Konwoluty, Zgromadzenia w cyrku „Edison” przy ulicy Starowiślnej, sygn. 29/33/Kr 8679,

Księga Budowlana dz. VI z lat 1909–1912, sygn. 29/33/3.2.13/Kr 3975,

Księga Budowlana dz. VI z lat 1913–1924, sygn. 29/33/3.2.13/Kr 3976,

Starosta miasta Krakowa, sygn. 29/33/5.6.4/SMKr 471;

- 29/91 Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/13;
- 29/208 Urząd Okręgu Kraków, Spis ludności żydowskiej z pow. Nowy Targ, sygn. 29/208/23;
- 29/218 Starostwo Grodzkie Krakowskie;

Wniosek paszportowy Oskara Ettingera, sygn. 29/218/469,

Wnioski dowodowe rodziny Ettinger, sygn. 29/218/8/851, Kataster przynależnych do Stoł. Król. miasta Krakowa, sygn. 29/218/9/1077,

Księga urodzin Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie z r. 1937, sygn. 29/218/10.1/1221,

Kart meldunkowe ludności niestałej, sygn. 29/218/KM 116;

– 29/318 Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie Karty do katastru, sygn. 29/318/2.3/238 i 29/318/2.3/363, Kartoteka firm, sygn. 29/318/2.4/422;

– 29/466 Sąd Grodzki w Krakowie, Akta sprawy o przywrócenie posiadania przedwojennego zakładu fotograficznego „Janina”, sygn. 29/446/24185 (sygn. sądowa II 4 CO 305/47);

– 29/699 Zarząd Miejski w Krakowie, Rejestr Poświadczeń i Uznania Obywatelstwa Polskiego, sygn. 29/699/770;

– 29/1227 Sąd Powiatowy dla miasta Krakowa, Sprawa uznania Samuela Ettingera za osobę zmarłą, sygn. 29/1227/II Ns. IV 208/57;

– 29/1410 Archiwum planów Budownictwa Miejskiego ABM, sygn. 29/1410, ul. Konarskiego 38, f. 406,

ABM, sygn. 29/1410, ul. Pawia 1, f. 668,

ABM, sygn. 29/1410, ul. Starowiślna [Bohaterów Stalingu] 21, f. 54,

ABM, sygn. 29/1410, ul. Starowiślna [Bohaterów Stalingu] 25, f. 55,

ABM, sygn. 29/1410, ul. Syrokomli 17, f. 880a,

ABM, Księga budowlana dz. VI z r. 1924, sygn. sygn. 29/1410, Księgi budowlane 23,

ABM, Księga budowlana dz. VI z lat 1925–1931, sygn. sygn. 29/1410, Księgi budowlane 24;

– 29/1472 Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie Księga małżeństw z r. 1937, sygn. 29/1472/2/679;

- 29/1552 Okręgowy Urząd Likwidacyjny w Krakowie, sygn. 29/1052/OUL 21, Zakład fotograficzny „Janina”;
 - 29/3052 Rejestr osób opuszczających Rabkę (księga kontroli ruchu ludności), sygn. 29/3052/90;
 - 29/3054 Akta gminy Rabka, Akta Budowlane, sygn. 29/3054/87, 88, 89, 103, 136, 137 i 138;
 - 29/3399 Sąd Grodzki w Nowym, sygn. 29/3399/3174-3372; 3399-3573-3623, 3975-4249, 4596-4712.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie:
- Ankieta Samuela Ettingera z 14 VIII 1940, sygn. 218/34/44/89,
 - Relacja Heleny Berman, Kraków 1945 (?), sygn. 301/206.
- Israel State Archives, Mandatory Organizations Mandate Migration:
- 2346/832 wniosek E. Ettinger,
 - 2346/833 wniosek D. Ettingera,
 - 2344/133 wniosek M. Sesslera,
 - 2345/025 wniosek H. Sessler.
- Kopia książki obrad Krakowskiego Cechu Fotografów z lat 1910–1937 w zbiorach autorki.

Publikacje

- Gąsowski Tomasz, *Żydzi krakowscy w latach 1796–1939*, „Krzysztofor”, T. 15: 1988.
- Janczyk Agnieszka, Janczyk Marek, *Krakowski fotograf Wilhelm Kleinberg (1865–1942). Życie i działalność*, „Rocznik Krakowski”, T. 83: 2014.
- Kozień Monika, Chadaj Zbigniew, *Fotografowie uliczni, Szkice do portretu*, red. Marta Miskowicz, Aneta Kopczaacka, Monika Kozień, Kraków 2018.
- Łabowicz Edyta, *Nadkaczawskie mikrohistorie, czyli sylwetki legnickich fotografów w świetle akt rzemieślniczych z lat 50. XX w.*, w: „Legnicki Almanach. Rocznik Historyczny”, T. 2: 2020.
- Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi*, Lwów 1906.

Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga Adresowa Miasta Krakowa 1926, Kraków 1926.

Spis Abonentów Sieci Telefonicznej Państwowej w Krakowie (dodatek do ogólnego „Spisu Abonentów Telefonicznych w Polsce” na rok 1934), Warszawa 1934.

Spis abonentów sieci telefonicznych Dyrekcji Okręgu Poczty i Telegrafów w Krakowie na 1939 r., Warszawa 1939.

Zbroja Barbara, *Za obiektywem. Krakowskie zakłady fotograficzne pierwszej połowy XX wieku*, Kraków 2022.

Zimmerer Katarzyna, *Kronika zamordowanego Świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017.

Czasopisma

„Księga Rzemiosła Polskiego”, Łódź 1949.

„Nowiny Podhalańskie. Aktualne i niezależne czasopismo zdrojowiskowe i gospodarczo-społeczne”, 1936, nr 7.

„Nowiny Podhalańskie. Aktualne i niezależne czasopismo zdrojowiskowe i gospodarczo-społeczne”, 1938, nr 8.

„Nowy Dziennik”, 1928, nr 164 z 20 VI.

Źródła internetowe

Ceklarz Katarzyna, *Historia rabczańskiej fotografii*: http://www.kulturowygosciniec.pl/gazeta_5.html, dostęp: 28.01.2022.

https://ca.muzeumkrakowa.pl/wiezniowie/3757/henryk_ettinger; https://ca.muzeumkrakowa.pl/wiezniowie/3758/michal_ettinger, dostęp: 8.02.2022.

Barbara Zbroja – historyk sztuki, doktor nauk humanistycznych. Autorka książek oraz licznych artykułów z zakresu krakowskiej architektury 2. połowy XIX i 1. połowy XX wieku, dziedzictwa krakowskich Żydów oraz historii krakowskiej fotografii atelierowej, kuratorka wystaw i kolekcjonerka.

HISTORY OF THE ETTINGER FAMILY, OWNERS OF THE PHOTOGRAPHIC STUDIOS “ERNA” AND “JANINA” IN KRAKÓW AND RABKA BETWEEN 1917 AND 1943

Between 1917 and 1919, the Ettinger family came to Kraków; they were a married couple, Dawid and Ernestyna, and their sons Samuel and Izydor followed their professional footsteps. The Ettingers were initially itinerant photographers and were also active in Rabka, where they opened one of the first four photographic studios open all year around, known since 1924 as Foto Centrala “Janina”. After their arrival in Kraków, they opened the “Erna” atelier in 1918 and the “Janina” Artistic Photography Studio in 1927, which was very popular with the people of Kraków. A prominent figure in the family was Ernestyna Ettinger, one of only a few women independently practising the profession of photographer in the interwar Kraków. The article also mentions Filip and Berta Ettinger, Dawid’s brother and Ernestyna’s sister,

photographers active in Rabka and running the Foto Centrala “Janina” atelier there. Due to the scale of their business, the Ettinger family stood out in the photographic community. From humble beginnings, their shop grew to become a respected atelier, and Rabka’s studios actually dominated outdoor photography in the local spa. The article discusses not only the history of the family and the studios they ran in Kraków and Rabka, but also the wartime and post-war history of those family members who survived the Holocaust. The text restores the memory of this important and respected family of Kraków and Rabka photographers, whose professional activity was brutally interrupted by the outbreak of the Second World War and later completely forgotten.